DIRECTIE VAN DE WIERINGERMEER
(Noordoostpolderwerken)
Landbouwkundige Afdeling
ZWOLLE

Enkele sociale aspecten van kavelvorm en bedrijfsgrootte in de Zuidelijke polders van het IJsselmeer, door Prof.Dr. E.W. Hofstee, inleiding gehouden tijdens de vergadering van de Landbouwkundige Afdeling op 15 Maart 1955.

Zoals bekend, houdt, nu al weer sinds een aantal jaren een commissie - de naam, waaronder zij werkt, n.l. die van "Kavelcommissie Oosterpolder" duidt op haar waardige ouderdom - zich bezig met het vraagstuk van de meest wenselijke standaard-afmetingen van de kavels in de Zuidelijke polders van het IJsselmeer. Met de voortvarendheid, de jeugd eigen, heeft deze commissie in het begin van haar bestaan een gedegen rapport geproduceerd over de meest gewenste kavellengten, waarin zij concludeerde, dat een kavellengte van 1000 meter als norm diende te worden aangenomen. In het ontwerp-verkavelingsplan voor Oostelijk Flevoland is dan ook 1000 meter als uitgangspunt aanvaard. De voortvarendheid, die de commissie heeft betracht ten aanzien van het vaststellen van de kavellengte, heeft zij niet kunnen handhaven bij de uitvoering van het tweede gedeelte van haar taak, n.l. de vaststelling van de kavelbreedte. Tot nu toe heeft zij hierover geen uitspraak kunnen doen en zelfs is zij nog niet tot een voorlopige conclusie gekomen.

Deze vertraging in het tempo van de naar buiten zichtbare activiteit van de commissie mag niet worden toegeschreven aan veroudering en evenmin aan de omstandigheid, dat in verband met de werkzaamheden van de Dienst van de Zuiderzeewerken het vaststellen van de kavelbreedte minder haast heeft, dan het vastleggen van de kavellengte. Het is trouwens langzamerhand al zo ver gekomen, dat ook het vaststellen van de kavelbreedte haast begint te krijgen. De werkelijke reden is, dat het vaststellen van de kavelbreedte uitermate moeilijk is. De moeilijkheden, die zich voordoen zijn niet van technische aard. Technisch is een variatie van de kavelbreedten tussen zeer ruim gestelde grenzen mogelijk. Ook de factoren van financiële aard spelen geen overwegende rol, in tegenstelling tot de situatie t.a.v. de kavellengte. De kern van het probleem is, dat het vastleggen van de kavelbreedte en daarbij dus van de totale oppervlakte van de kavel, betekent, dat men zich ook in ver gaande mate vastlegt op de grootte van de bedrijven in de Zuidelijke polders, met name op de grootte van de kleinste bedrijven. Gaan wij er van uit, dat het kleinste bedrijf weer een halve kavel zal omvatten, dat betekent dit, bij een variatiemogelijkheid van de kavelbreedte van 200 tot 350 meter, dat de oppervlakte van dit kleinste bedrijf kan uiteenlopen van 10 tot 17½ ha. Over de betekenis van dit verschil behoef ik niet nader uit te weiden.

Is vooral dus t.a.v. de kleine bedrijven de keuze van de kavelbreedte van grote betekenis, ook de vraagstukken, die zich in verband hiermee voordoen, wat betreft de één- en twee-kavel bedrijven, zijn niet gering. Is het verantwoord naar bedrijven van 70 ha te streven, of zijn misschien, met name uit sociaal oogpunt, de 48 ha bedrijven van de N.O.P. al aan de grote kant? Is aan de andere kant misschien een bedrijf van 35 ha een gunstig compromis? Al met al bracht dus het vraagstuk van de kavelbreedte de commissie midden in de kwestie van de meest wenselijke bedrijfsgrootten in de Zuidelijke polders en zo lang zij dit probleem niet tot een zekere oplossing heeft gebracht kan zij moeilijk tot een vaststelling van de kavelbreedte komen.

Misschien zal men zich afvragen, of het nu wel nodig is om deze Gordiaanse knoop te ontwarren, alvorens men tot vaststelling van de kavelbreedte komt. Bij het opstellen van het verkavelingsplan voor de Wieringermeer en voor de Noordoostpolder heeft men immers, zonder zich al te zeer in de vraag van de toekomstige bedrijfsgrootte te verdiepen, een kavelbreedte vastgesteld en naderhand, uitgaande van de zo gegeven maten, bedrijven van verschillende grootte gevormd; op deze wijze is men tenslotte toch ook tot een resultaat gekomen. Zonder iets te willen afdoen aan de verdiensten van de ontwerpers van de verkavelingsplannen voor de beide, nu voltooide, polders, die met practische blik en "common sense" een bruikbaar plan hebben gemaakt, meen ik toch te moeten vaststellen, dat een dergelijke oplossing thans niet meer aanvaardbaar zou zijn. Hiervoor zijn, dunkt me, twee belangrijke redenen aan te voeren.

In de eerste plaats heeft, sedert de tijd dat de Noordoostpolder werd ontworpen, op het gebied van de maatschappelijke planning in Nederland zich een ware revolutie voorgedaan. Het wetenschappelijke onderzoek, dat de grondslag vormt voor deze planning, heeft zich verbreed/en verdiept en men heeft langzamerhand een grote practische ervaring met de werkzaamheden op dit terrein opgedaan. Steeds meer aspecten van de ontwikkeling van het sociale leven van bepaalde bevolkingsgroepen en van hun woonruimten, worden in de planning betrokken en voortdurend wordt de planning in alle onderdelen verfijnd. Deze uitbreiding en verfijning van de planning leiden er toe dat steeds meer alle onderdelen van het totale plan op elkaar dienen te worden afgestemd en dienen te worden geintegreerd. Hoewel aan de andere kant ook in toenemende mate de overtuiging groeit, dat een plan nooit een star en een statisch karakter mag dragen en aan zich wijzigende omstandigheden moet kunnen worden aangepast, houdt het bovenstaande in, dat men bij het opstellen van een plan, zoals dit thans wordt verwacht, niet een essentiële factor, in het geheel van de toekomstige ontwikkeling, zoals de bedrijfsgrootte zeker is, buiten beschouwing kan laten. Ofschoon natuurlijk steeds de mogelijkheid tot variatie moet worden opengelaten, is het nodig zich een algemeen denkbeeld te vormen over de richting, waarin men wil gaan, wat betreft de grootte van de bedrijven, wil de planning in andere sectoren op de vereiste wijze voortgang vinden. Een volkomen scheiding van het verkavelingsplan en het pas veel later op te stellen uitgifte-plan, zoals voor de N.O.P. nog mogelijk was, zal om deze reden voor de Zuidelijke polders niet meer denkbaar zijn.

Een tweede reden, waarom het wenselijk, ja noodzakelijk is, om ons al in een vroeg stadium een, zij het misschien globaal, beeld te vormen van de richting, die wij willen uitgaan met de grootte van de bedrijven in de Zuidelijke polders, is de steeds toenemende publieke belangstelling voor de uitgifte van de IJsselmeergronden. De verdeling van de gronden in de nieuwe polders is geleidelijk een politiek probleem van de eerste orde geworden. Ik behoef U in dit verband slechts te herinneren aan hetgeen op het ogenblik gaande is op het gebied van de z.g. sanering van het oude land door middel van de IJsselmeergronden, een kwestie die zeer nauw verband houdt met het vraagstuk van de bedrijfsgrootte. Het is eenvoudig ondenkbaar, dat degenen, die verantwoordelijkheid dragen voor de toekomstige bestemming van de gronden van Oostelijk Flevoland, zich aangaande de bedrijfsgrootte nog rustig enige jaren in een stilzwijgen zouden kunnen hullen, om dan vlak voor de uitgifte van de nieuwe gronden met een uitgifteplan voor de dag te komen. Als men met mededelingen hierover voor de dag komt, dan zal het ingenomen standpunt wel zeer degelijk gefundeerd moeten zijn, want men kan zich er van overtuigd houden, dat de plannen met argusogen zullen worden bekeken. Indien men dan als argument aanvoert, dat de

grootte van de kavel tot het kiezen van een bepaalde bedrijfsgrootte noodzaakt, dan zal zonder twijfel van de kant van een eventuele oppositie worden gevraagd, waarom men dan geen andere kavelvorm, wat dus in wezen wil zeggen geen andere kavelbreedte, heeft gekozen. Zelfs al willen wij anders, dan zijn wij toch genoodzaakt ons nu reeds een zeker denkbeeld te vormen omtrent de gewenste bedrijfsgrootte, of beter gezegd de gewenste bedrijfsgrootten.

Uitgangspunt bij het beantwoorden van de vraag, welke bedrijfsgrootten bij de uitgifte van de Zuiderzeegronden moeten worden gekozen, moet natuurlijk, zoals steeds bij de bepaling van een standpunt van de zijde van de Overheid, het algemeen Nederlands belang zijn. Het behoeft echter nauwelijks gezegd, dat hiermee geen objectieve fundering aan de bepaling van deze keuze is gegeven. Twee mensen immers, beiden bezield met de wens om het algemeen belang zo goed mogelijk te dienen, zullen, afhankelijk van levensbeschouwing, politiek inzicht enz., over de concrete inhoud van het begrip "algemeen belang" zeer verschillend kunnen oordelen. Zo zal, om een enkel voorbeeld te noemen, bij de keuze van de bedrijfsgrootte de beleidsman rekening moeten houden met de omvang van de winterwerkloosheid, die men in de toekomst in de IJsselmeerpolders mag verwachten. Het behoeft nauwelijks gezegd, dat het van zijn persoonlijke opvattingen zal afhangen, hoe zwaar hij dit euvel van de winterwerkloosheid weegt en welke betekenis hij dus zal toekennen aan de omvang van de winterwerkloosheid, als factor bij de beoordeling van de verschillende mogelijkheden aangaande de verdeling van de polder in bedrijven van bepaalde grootte. Wetenschappelijk onderzoek zal dan ook nooit het uiteindelijke antwoord kunnen geven op de vraag, welke de juiste keuze van de bedrijfsgrootten is. Wèl is het in principe de taak van de wetenschap te onderzoeken welke de consequenties van het kiezen van bepaalde bedrijfsgrootten zijn, zodat de beleidsorganen, die uiteindelijk de keuze zullen doen, zich volkomen bewust kunnen zijn van de implicaties van hun keuze. De taak, die het wetenschappelijk onderzoek in deze wèl heeft, is overigens al groot genoeg, want de invloed van de keuze van de bedrijfsgrootten op de ontwikkeling van de polders in de toekomst reikt zeer ver en de consequenties er van zijn vele. De huidige stand van onze kennis en van onze mogelijkheden tot onderzoek, zijn zeker nog niet voldoende om een volledig inzicht in deze consequenties te verkrijgen en het materiaal, dat aan de beleidsorganen kan worden overgelegd, zal uiteindelijk dan ook nog zeer onvolledig zijn.

In een van de vergaderingen van de commissie heb ik een reeks van elf punten genoemd, die in verband met het vraagstuk van de bedrijfsgrootte overweging verdienen. Deze lijst is nog niet eens volledig, o.a. omdat factoren van bodemkundige en zuiver landbouw-technische aard hier nog buiten beschouwing zijn gelaten.
Deze elf punten waren de volgende.

1. De bedrijfsgrootte beïnvloedt de arbeidsproductiviteit.
2. De bedrijfsgrootte beïnvloedt de kapitaalbehoefte per ha.
3. In verband met 1 en 2 beïnvloedt de bedrijfsgrootte de productiekosten, resp. het inkomen van de boer en zijn gezin.
4. De bedrijfsgrootte beïnvloedt de bedrijfsstructuur en in verband hiermee de aard en de omvang van de productie.
5. In verband met 4 beïnvloedt de bedrijfsgrootte de nationaal-economische betekenis van de agrarische productie in de polders (hogere intensiteit bij geringere bedrijfsgrootte, andere producten, die uit oogpunt van eigen voorziening of export meer of minder gewenst kunnen zijn).

6. De bedrijfsgrootte beïnvloedt het aantal personen, die enerzijds als zelfstandige boer, anderzijds als landarbeider in de polder een plaats kunnen vinden.

7. In verband met 6 beïnvloedt de bedrijfsgrootte in sterke mate de sociale structuur en daarmee het maatschappelijke leven als geheel in de polders.

8. Eveneens in verband met 6 beïnvloedt de bedrijfsgrootte in belangrijke mate de omvang van de seizoen-werkloosheid in de polders.

9. In verband met 6 beïnvloedt de bedrijfsgrootte het aantal mensen, die in en buiten de dorpskern wonen en daarmee niet alleen de planologische structuur, maar ook de ontwikkeling van het sociale en culturele leven in het dorp.

10. Daar de grote boeren in het algemeen een betere ontwikkeling zullen hebben dan de kleine boeren, beïnvloedt de bedrijfsgrootte het technische peil van de landbouw, die zich in de polder zal ontwikkelen.

11. In verband met het onder 10 genoemde en omdat de grote boeren minder dan de kleine boeren aan het bedrijf zijn gebonden, lijkt het waarschijnlijk, dat de grote boeren meer aandacht zullen besteden aan het landbouw-organisatieleven en aan het openbare leven in het algemeen.

Deze elf punten zijn in wezen evenveel hypothesen. De taak van de commissie zou dus feitelijk zijn om na te gaan, in hoeverre deze hypothesen door wetenschappelijk onderzoek worden bevestigd en, indien het veronderstelde verband aanwezig is, welke betekenis hieraan, zo mogelijk kwantitatief uitgedrukt, moet worden gehecht. Ernstige pogingen om de hier gestelde vragen, voor zover ze van bedrijfs-economische aard zijn - dit betreft dus de punten 1 t/m 4 en ten dele ook punt 5 en punt 8 - op de juiste wijze te beantwoorden, heeft de commissie gedaan door aan het Landbouw-Economisch Instituut op te dragen, een onderzoek te doen naar de bedrijfseconomische aspecten van de bedrijven in eigen beheer in de Noordoostpolder. Aan de uitkomsten van dit onderzoek is door het L.E.I. door de publicatie "Onderzoek over de bedrijfsgrootten in de IJsselmeerpolders" Bedrijfseconomische Mededelingen Nr. 16, 1953, algemene bekendheid gegeven; ik behoef hierop thans niet verder in te gaan.

Kort samengevat luiden de resultaten, dat het bouwplan intensiever is naarmate de bedrijven kleiner zijn en dat een doelmatiger gebruik van kapitaal en arbeid wordt gemaakt naarmate de bedrijven groter zijn. Opgemerkt moge nog worden, dat uit het onderzoek verder bleek , dat indien men alle op de bedrijven in eigen beheer werkende arbeidskrachten in de beschouwing betrekt, het percentage gewerkte tijd, uitgedrukt in de in totaal beschikbare tijd, bij de kleinere bedrijven wel iets hoger ligt dan bij de grote bedrijven, doch dat het verschil geringer is dan men misschien op grond van de verhoudingen op het oude land zou mogen verwachten. Hoewel men er misschien aan zal twijfelen, of het in dit onderzoek verwerkte materiaal kwantitatief en kwalitatief voldoende is om de betreffende vragen uit de hiervoor genoemde lijst geheel beantwoord te achten, zal ik mij thans met deze punten niet verder bezig houden. Ook over punt 5 zal ik geen lange beschouwingen houden, uitgaande van de veronderstelling, dat de geconstateerde verschillen in het bouwplan van de grote en de kleine bedrijven relatief van zo weinig betekenis zijn, dat niet kan worden verwacht, dat de keuze van de bedrijfsgrootten de markt van verschillende agrarische producten in Nederland in belangrijke mate zal beïnvloeden en dat bovendien het bouwplan voor de verschillende bedrijfsgrootten voldoende flexibel is, om

bij eventuele verstoringen op een bepaald punt, zich op de juiste wijze te kunnen aanpassen.

Het zijn dus in hoofdzaak de punten 6 t/m 11, die onze aandacht zullen hebben. Van te voren wil ik er reeds op wijzen, dat ik niet de pretentie heb om op de daarin gestelde vragen een afdoend antwoord te kunnen geven. Voor een groot deel zal het volgende dan ook meer het karakter dragen van een nadere toelichting tot de betreffende problemen dan van een afsluitende beschouwing hierover. Beziet men deze punten 6 t/m 11 in hun onderling verband, dan kan men ze verdelen in twee groepen. De punten 6 t/m 9 houden zich bezig met de kwantitatieve aspecten van de bevolkingsopbouw in de polders en de consequenties hiervan, zoals deze samenhangen met de keuze van de bedrijfsgrootte. In de punten 10 en 11 komt de mogelijke betekenis van de keuze der bedrijfsgrootten voor de kwalitatieve aspecten van de samenstelling der polderbevolking ter sprake.

In de eerste plaats dus vraagstukken, die samenhangen met de kwantitatieve verschuivingen, die zullen optreden, wanneer bij de keuze van de bedrijfsgrootten het zwaartepunt in de richting van de grote dan wel van de kleine bedrijven zal worden gelegd. Dat de keuze van de bedrijfsgrootten van beslissende betekenis zal zijn voor de verhouding van de aantallen boeren en landarbeiders, die in de toekomstige polders zullen wonen, behoeft natuurlijk geen nader betoog. Wanneer wij er b.v. vanuit zouden gaan, dat de normale bedrijfsgrootte in de Zuidelijke polders ongeveer bij 50 ha zou liggen en de polder zou, wat de arbeidsvoorziening in de landbouw betreft, zelfverzorgend zijn, dan zou naar alle waarschijnlijkheid zeker ongeveer 4/5 van de agrarische bevolking in de polders bestaan uit landarbeiders en 1/5 uit boeren. Hierbij is er dan nog van uitgegaan, dat door vergaande rationalisatie en mechanisatie de arbeidsbehoefte op de bedrijven aanzienlijk geringer zal zijn, dan thans op het oude land het geval is. Zou daarentegen het gezinsbedrijf, b.v. van 12 ha, in de polder het normale bedrijf vormen, dan zou de overgrote meerderheid van de in de landbouw werkzamen bestaan uit boeren en hun gezinsleden. Grof geschat zouden zij ongeveer 75% van de agrarische bevolking uitmaken. Slechts op bedrijven met jonge gezinnen zou min of meer regelmatig hulp van betaalde arbeidskrachten nodig zijn. Op bedrijven met opgroeiende kinderen zou in het algemeen het gezin zelf de nodige arbeidskrachten kunnen leveren. Bovendien zou in dit geval op den duur vermoedelijk een niet onbelangrijk gedeelte van de gehuurde arbeidskrachten bestaan uit zoons van boeren, die tijdelijk of blijvend buiten het ouderlijk bedrijf in de landbouw werk zouden zoeken. Het ligt voor de hand, dat deze twee uitersten totaal verschillende maatschappelijke verhoudingen in de polder zouden doen ontstaan. In het eerste geval zou men een samenleving krijgen met aanzienlijke maatschappelijke verschillen. Aan de ene kant zou een aantal boeren staan met relatief hoge inkomens, die als vanzelf een hersende groep in de samenleving zouden gaan vormen en daar tegenover een grote groep van landarbeiders, die een aanzienlijk lagere positie op de maatschappelijke ladder zouden innemen. De middenstanders zouden een tussenpositie innemen. Enerzijds zouden zij zich boven de arbeiders voelen staan, anderzijds zouden zij vermoedelijk door de boeren niet als huns gelijken worden aanvaard. Zou daarentegen het gezinsbedrijf overheersen, dan zouden zeker maatschappelijke verschillen niet ontbreken, maar ze zouden relatief gering zijn en er zou vermoedelijk nauwelijks sprake zijn van een uiteenvallen van de samenleving in een drietal groepen, die min of meer los van elkaar komen te staan.

Het prototype van verhoudingen, zoals die kunnen groeien bij een absoluut overheersen van het grote bedrijf, vinden we b.v. in het Oldambt. Maatschappelijke verhoudingen, die gekarakteriseerd zijn door het overheer-

sen van het gezinsbedrijf, vindt men op zandgronden in het Oosten en het Zuiden van ons land. In het Oldambt en in meerdere of mindere mate in andere klei-akkerbouwgebieden met grote bedrijven, vindt men inderdaad een verdeling van de plattelandssamenleving in drie groepen, die in de dorpsgemeenschap als afzonderlijke eenheden optreden en buiten de zakelijke sfeer weinig of geen contact met elkaar hebben.

Om te voorkomen, dat verkeerde indrukken zouden ontstaan, wil ik hieraan direct toevoegen, dat een overheersing van het grote bedrijf in de IJsselmeerpolders geenszins zal behoeven te leiden tot het ontstaan van sociale verhoudingen, die in alle opzichten een copie zijn van b.v. die in het Oldambt. De verhouding tussen boer en arbeider en ook de verhouding van arbeider en boer tot de middenstand, zoals die in het Oldambt op het ogenblik bestaan, zijn geenszins in alle opzichten een vanzelfsprekend gevolg van de sociaal-economische verhoudingen, zoals deze op het moment in dit gebied bestaan. De sociale situatie, zoals wij die in het Oldambt kennen, met haar scherpe tegenstellingen op maatschappelijk en politiek terrein, is slechts te begrijpen, wanneer men haar ziet in historisch perspectief en zich er van bewust is, dat in de vorige eeuw in dit gebied geleidelijk toestanden zijn gegroeid, welke op een bepaald ogenblik moesten leiden tot felle reacties en tot verbitterde conflicten tussen boer en landarbeider. Deze conflict-situatie, zoals zij aan het eind van de vorige eeuw en in het begin van deze eeuw ontstond, werkt nog altijd na en veroorzaakt nog steeds een min of meer gespannen verhouding tussen boeren en landarbeiders, hoewel in de loop van de laatste halve eeuw een zodanige verbetering in de positie van de landarbeiders is ontstaan, dat deze thans op zichzelf een dergelijke gespannen toestand niet rechtvaardigt en vermoedelijk ook niet zou doen ontstaan, wanneer niet deze historische achtergrond aanwezig was. Hoewel natuurlijk zowel boeren als landarbeiders hun opvattingen en denkbeelden van het oude land meenemen naar de polders, begint men toch in zekere zin op het nieuwe land met een schone lei. Verhoudingen, zoals deze thans in het Oldambt nog bestaan en zich daar vermoedelijk nog vrij lang zullen handhaven, behoeft men m.i. in de IJsselmeerpolders, ook bij een volkomen overwegen van het grootbedrijf, niet te verwachten. Wel echter is - zoals gezegd - het waarschijnlijk, dat boeren, middenstanders en landarbeiders in dat geval drie groepen zullen gaan vormen, die zonder veel onderlinge relaties aan elkaar zullen voorbij leven, zodat van een werkelijke dorpsgemeenschap in het algemeen dus niet zal kunnen worden gesproken. Bij een volledig overheersen van het kleinbedrijf, zal men anderzijds ook niet moeten verwachten, dat de samenleving in de Zuiderzeepolders in alle opzichten een copie zal vormen van die op de zandgronden in het Oosten en in het Zuiden van ons land. Ook daar is de samenleving een product van een lange geschiedenis en veel van de kenmerken, die men thans voor de agrarische maatschappij op de zandgronden nog als essentieel beschouwt, zijn historische producten, die op zichzelf in de moderne verhoudingen geen wezenlijke bestaansgrond meer vinden. Een door het gezinsbedrijf gedomineerde samenleving in de IJsselmeerpolders zal ongetwijfeld rationeler, strakker, zakelijker zijn dan de huidige agrarische samenleving op onze zandgronden. De sterke verbondenheid met dorp en buurtschap, de kleurrijke restanten van een historisch gegroeide levensstijl, die voor velen het dorpsleven op de zandgronden zo aantrekkelijk maken, zal men in de nieuwe polders niet mogen verwachten. Wel echter mag men aannemen, dat in dat geval in de polders een levendig contact tussen de verschillende lagen van de bevolking zal ontstaan en dat een scherpe scheiding naar klasse en stand zal ontbreken.

Voor de duidelijkheid en kortheidshalve werden hier slechts de twee uitersten tegenover elkaar gesteld; het spreekt vanzelf, dat bij een minder extreme keuze van de bedrijfsgrootte in de ene of in de andere richting, ook de maatschappelijke verhoudingen zich minder scherp in een bepaalde richting zullen ontwikkelen.

De ongelijkmatige verdeling van de arbeidsbehoefte over het jaar in het agrarische bedrijf en in het bijzonder in het akkerbouwbedrijf, die ondanks de mechanisatie blijft bestaan, zal er toe leiden, dat in de IJsselmeerpolders in de toekomst de werkgelegenheid in verband met de seizoenen belangrijke schommelingen zal vertonen. De te verwachten winterwerkloosheid zal bij het overheersen van het grote bedrijf, uit sociaal oogpunt gezien, een veel ernstiger karakter dragen dan bij het overheersen van het gezinsbedrijf. Zelfs indien men er van uit zou gaan, dat in beide gevallen de schommelingen in de feitelijke werkgelegenheid even groot zouden zijn, zal in het geval van het domineren van het kleinbedrijf, het verschil in werkgelegenheid zich naar buiten maar in beperkte mate demonstreren in werkloosheid. De boer op het gezinsbedrijf kan zichzelf en zijn meewerkende kinderen nu eenmaal niet voor een gedeelte op straat zetten en ten laste van de werkloosheidsverzekering of van de publieke kas brengen, zoals de grote boer dat met zijn arbeiders kan doen. Voor een gezinsbedrijf betekent een verminderde arbeidsbehoefte in de winter slechts, dat de boer en zijn medewerkende gezinsleden een wat makkelijker tijd hebben, niet dat een aantal mensen uit het productieproces wordt gestoten met alle sociale gevolgen van dien. Bovendien mag men verwachten, dat bij een overheersen van het gezinsbedrijf ook de feitelijke schommelingen in de werkgelegenheid geringer zullen zijn. Juist, omdat het zich van overtollige arbeidskrachten niet, of slechts in beperkte mate kan ontdoen, en het dus in de winter een overmaat van arbeidskrachten heeft, zal vermoedelijk, zoals het ook op het oude land het geval is, het gezinsbedrijf er naar tenderen een zodanige structuur van het bedrijf te ontwikkelen, dat een zo gelijkmatig mogelijke verdeling van de werkgelegenheid over het jaar wordt verkregen en de beschikbare arbeidskracht zo doelmatig mogelijk wordt gebruikt. In hoeverre men hierin zal slagen, is natuurlijk mede afhankelijk van de technische mogelijkheden, welke o.a. in verband met de grondsoort aanwezig zijn, en van de financiële uitkomsten, die bepaalde takken van agrarische productie op een bepaald ogenblik geven.

Natuurlijk is het ook bij het overheersen van het grootbedrijf in theorie mogelijk om in belangrijke mate te voorkomen, dat de winterwerkloosheid in de polder zichtbaar wordt. Door een beperking immers van het aantal landarbeiders, dat in de polders zelf woonachtig is, kan men bereiken, dat de tijdelijke arbeidskrachten, die men alleen in het hoogseizoen nodig heeft, voor een groot deel zullen worden geleverd door het aangrenzende oude land, terwijl de landarbeiders in de polder zelf dan in hoofdzaak vaste en los-vaste arbeidskrachten zullen zijn. In feite kennen wij thans deze situatie in de Wieringermeer, waar, door het beperkte aantal landarbeiderswoningen in de polder, feitelijk alleen woongelegenheid is voor de min of meer permanente arbeidskrachten. De materiële en sociale gevolgen van de winter-werkloosheid, welke door de agrarische bedrijven in de Wieringermeer worden teweeg-gebracht, komen thans dus ten laste van de gemeenten in het aangrenzende gebied op het oude land. Afgezien van de bezwaren, die het meebrengt om gedurende het drukke seizoen arbeidskrachten van verre naar de polder te brengen, kan men uit oogpunt van sociale rechtvaardigheid een dergelijke oplossing moeilijk aanvaarden. Het is op den duur niet te verantwoorden de IJsselmeerpolders slechts de voordelen van een bepaald agrarisch systeem te laten plukken en de nadelen op andere delen van het land af te wentelen. Hoewel aanvankelijk in verband met de hoge investeringskosten, welke de polders meebrengen, van de kant van de Overheid een zekere neiging aanwezig zal zijn om het aantal landarbeiderswoningen te beperken, toch kan men zich moeilijk voorstellen, dat op den duur een dergelijk systeem zal blijven gehandhaafd. Men mag dus wel aan-

nemen, dat na enige tijd de polders zelf de gevolgen van de optredende winterwerkloosheid zullen moeten dragen. Verschillende omstandigheden zullen in de hand werken, dat deze winterwerkloosheid zich eventueel zeer sterk zal doen gevoelen. In de eerste plaats, omdat is te verwachten, dat de zuidelijke polders, gezien de aard van de bodem, vrijwel alleen akkerbouwbedrijven te zien zullen geven, in de tweede plaats, omdat de Zuiderzeepolders, cultuurtechnisch gezien, in vrijwel volmaakte staat worden afgeleverd. Drainage, afwatering, ontsluiting, kavelvormen enz. zijn alle ideaal, zodat één der belangrijkste bronnen voor winter-werkgelegenheid, die op het oude land aanwezig is, in de nieuwe polders vrijwel zal ontbreken. Cultuurtechnisch werk zal hier practisch niet meer te verrichten zijn. Over de sociale gevolgen van het min of meer regelmatig optreden van een vrij aanzienlijke werkloosheid in de polders moet men niet te gering denken. Niet alleen is de werkloosheid op zichzelf natuurlijk een euvel, maar bovendien mag men verwachten, dat een omvangrijke werkloosheid er toe zal leiden, dat in de polder een groep van losse, ongeschoolde, aan geen enkel bedrijf gebonden landarbeiders zal ontstaan, die - als men de ervaringen op het oude land als maatstaf mag nemen - vermoedelijk een bron van allerlei sociale moeilijkheden zal gaan vormen.

Ook de ruimtelijke spreiding van de in de landbouw werkzamen in de polders zal in hoge mate door de keuze van de bedrijfsgrootte worden beïnvloed. Wanneer de nadruk zal gaan vallen op het grote bedrijf, zal het gebied buiten de dorpskernen slechts een spaarzame bevolking, bestaande uit grote boeren en hun gezinnen en een enkel gezin van vaste arbeiders, hebben. De meerderheid van de bevolking van de dorpskern zal dan bestaan uit landarbeidersgezinnen. Overheerst het gezinsbedrijf, dan zal vrijwel de gehele agrarische bevolking buiten de dorpskern wonen en wordt deze kern in hoofdzaak slechts bevolkt door de verzorgende bevolking in de ruime zin van het woord. In het laatste geval zal dus het inwonertal van de dorpskern zelf betrekkelijk gering zijn. Dit heeft natuurlijk belangrijke consequenties van planologische aard. Vorm en indeling van de dorpskern zullen in geval van overheersen van het kleinbedrijf heel anders zijn dan in het omgekeerde geval. Ook het sociale en culturele leven echter, dat zich in de dorpen zal ontwikkelen, zal verschillend van karakter zijn, naar gelang de agrarische bevolking in meerdere of mindere mate in de dorpskern is geconcentreerd. Woont de agrarische bevolking in hoofdzaak op de gezinsbedrijven buiten de dorpen, dan zal vermoedelijk de mogelijkheid voor het oprichten van allerlei verenigingen, voor het organiseren van sociale en culturele activiteiten in andere vorm, geringer zijn, dan wanneer een zeer groot gedeelte van de agrarische bevolking in de dorpskern is geconcentreerd. Ondanks de ontwikkeling van de moderne verkeersmiddelen immers, zullen de buiten het dorp wonende boeren minder gemakkelijk aan allerlei activiteiten in het dorp deelnemen dan de dorpsbewoners zelf, al staat hier tegenover, dat, zoals reeds werd opgemerkt, bij het overheersen van het grote bedrijf boeren, arbeiders en middenstanders waarschijnlijk gescheiden sociale groepen zullen zijn en vermoedelijk in vele gevallen hun sociale en culturele activiteiten afzonderlijk zullen organiseren.

Tot zover enkele opmerkingen over enige consequenties van kwantitatieve aspecten van de samenstelling van de bevolking in de IJsselmeerpolders, verband houdende met de eventuele keuze van bedrijfsgrootten.

Wat de kwalitatieve aspecten van de bevolkingssamenstelling verband houdende met de keuze van de bedrijfsgrootten betreft, het lijdt geen twijfel, dat in het Noorden en in het Westen van ons land, waar de grote bedrijven het meest voorkomen, een moderne, technisch hoogstaande landbouw, zich het eerst en het snelst heeft ontwikkeld, en er is zeker reden te veronderstellen, dat dit, althans ten dele, een gevolg is van het feit, dat

de grote boeren een betere ontwikkeling hebben en daardoor beter in staat waren hun bedrijven op technisch hoog peil te brengen, dan de kleine boeren. Meestal neemt men dan aan, dat zij niet alleen in staat waren om hun eigen bedrijf beter aan te passen aan de eisen van de moderne tijd, maar dat zij bovendien voorbeelden en voortrekkers waren, die op den duur de landbouw en de streek als geheel naar boven brachten. In hoeverre deze voorstelling van zaken geheel juist is, valt moeilijk vast te stellen. Wij weten van de geschiedenis der ontwikkeling van de moderne landbouw nog te weinig om te kunnen zeggen in hoeverre de aanwezigheid van een groep van grotere, meer ontwikkelde boeren in een bepaalde streek hierin een belangrijke rol heeft gespeeld. Dat zij een zekere invloed hebben gehad staat wel vast, maar even zeker is, dat verschillende andere invloeden van historische aard de vroege ontplooiing van de moderne landbouw in het Noorden en in het Westen hebben bevorderd. Zo heeft ongetwijfeld de vroegtijdige ontwikkeling van de ruil- en geldhuishouding in het Westen en in het Noorden van het land de groei van een moderne landbouw in deze gebieden in belangrijke mate gestimuleerd. Hoe het zij, zeker is wel, dat de betekenis van de grote boer als voorbeeld en voortrekker voor de ontwikkeling van een bepaalde streek in de jongste tientallen jaren relatief aanzienlijk is verminderd. Meer en meer is het normaal geworden, dat ook de kleine boer een zeer behoorlijke landbouwkundige ontwikkeling ontvangt, terwijl de sterke uitbreiding van de activiteit van de landbouwvoorlichtingsdienst vooral ook aan het peil van de bedrijfsvoering van de kleine bedrijven in belangrijke mate ten goede is gekomen.

Wat de plaats van de grote boer in het landbouw-organisatieleven en in het publieke leven in het algemeen betreft, dat deze in de 19de eeuw en in het begin van de 20ste eeuw uitermate belangrijk is geweest, zal niemand kunnen ontkennen. Wie de ontwikkeling van de standsorganisaties nagaat, zal zien, dat in gebieden waar een groep van grote boeren voorkomt, veel eerder de leiding in deze organisaties door de boeren is overgenomen van de "heren" dan in de gebieden, waar het kleine bedrijf domineert. Ook daar valt echter verandering te constateren. De tijd, dat de grote boeren het monopolie hadden van ontwikkeling en van organisatorische bekwaamheden, is langzamerhand voorbij. Niet alleen de schoolse ontwikkeling, doch ook het contact met de buitenwereld van de groep der kleine en middelgrote boeren is gedurende de laatste tientallen jaren zeer snel toegenomen. Zij zijn zich steeds meer van hun macht en hun betekenis bewust geworden en hebben een steeds belangrijker plaats in de boeren-organisaties en in het maatschappelijke leven in het algemeen ingenomen. Een factor van betekenis in deze ontwikkeling is ook het tot stand komen van de confessionele standsorganisaties geweest, die meer dan de algemene organisaties, er in geslaagd zijn om de kleine boeren tot zich te trekken.

Resumerende kan worden gezegd, dat de kwalitatieve verschillen in de opbouw van de agrarische bevolking, verband houdende met de keuze van de bedrijfsgrootte, vermoedelijk nog niet geheel zonder betekenis zijn, maar zeker lang niet meer dat gewicht in de schaal leggen als b.v. een halve eeuw geleden het geval zou zijn geweest.

Zou ik tien jaar geleden over dit onderwerp hebben gesproken, dan zou ik misschien hier mijn betoog hebben beëindigd, na er nog eens op te hebben gewezen, dat het voor een verantwoorde keuze van de bedrijfsgrootte noodzakelijk is om deze overwegingen van algemeen sociale aard te plaatsen naast de overwegingen van bedrijfseconomische aard. Dit zou dan zijn geschied in de overtuiging, dat de verhoudingen in de Nederlandse agrarische wereld een keuze in beide richtingen in principe mogelijk zouden maken. In de laatste jaren echter is bij ons in toenemende mate de

twijfel gerezen, of de huidige constellatie in Nederland, en vooral de constellatie, die wij in de naaste toekomst mogen verwachten, nog wel deze vrijheid van keuze waarborgt. Ik doel hiermee niet op de toenemende politieke belangstelling, die voor de uitgifte van de Zuiderzeegronden is ontstaan en waarover ik reeds in het begin van mijn inleiding sprak. Deze belangstelling, die zich ten slotte in bepaalde opvattingen van de volksvertegenwoordiging zal demonstreren, betekent ten slotte niet anders dan misschien een verschuiving in de factoren, die de keuze van de beleidsorganen uit de verschillende mogelijkheden zal bepalen, niet een beperking van deze keuzemogelijkheid op zich zelf.

Waar ik wel op doel, dat zijn de veranderingen, die zich in de laatste jaren aftekenen in de situatie t.a.v. de arbeidsvoorziening in de landbouw in Nederland, veranderingen, welke zich nu nog nauwelijks doen gevoelen, maar die vermoedelijk binnen afzienbare tijd van ingrijpende betekenis zullen worden. Steeds meer wordt het ons duidelijk, dat - tenzij zeer binnenkort belangrijke wijzigingen in de bestaande verhoudingen zouden optreden - in Nederland in de naaste toekomst waarschijnlijk een tekort aan landarbeiders zal ontstaan. Aan het ontstaan van dit te verwachten tekort, liggen verschillende oorzaken ten gronde. In de eerste plaats de daling van het geboortecijfer. Lang nadat bij andere bevolkingsgroepen - ook ten platte-lande - in grote delen van Nederland de beperking van het kindertal in het huwelijk ingang had gevonden, kenmerkte de landarbeiderswereld zich nog door grote gezinnen, waardoor voortdurend een stroom van nieuwe arbeidskrachten naar de landbouw vloeide. Geleidelijk echter is ook bij de landarbeiders de geboortebeperking in zwang gekomen en op het ogenblik is in grote delen van het platteland het kleine gezin ook onder de landarbeiders normaal geworden. Een enkel voorbeeld moge dit demonstreren.

Aan het eind van de vorige eeuw bedroeg gemiddeld het kindertal in de landarbeidersgezinnen in het Oldambt nog ongeveer 6. In de twintiger jaren van deze eeuw was dit gedaald tot 4, aan het eind van de dertiger jaren lag het niet veel meer boven de 2 en uit de huwelijken, die na de tweede wereldoorlog werden gesloten, zullen vermoedelijk gemiddeld nog geen twee kinderen, d.w.z. dus nog niet één zoon, worden geboren. Reeds in ± 25% van de in de dertiger jaren gesloten huwelijken werd niet meer dan één kind geboren. Nu heeft in het Oldambt ongetwijfeld de daling van de huwelijksvruchtbaarheid wel de scherpste vormen aangenomen, maar overal valt nu al jaren lang een tendentie tot daling te constateren. Bij de landarbeiders in de kortgeleden door het Landbouw-Economisch Instituut onderzochte gemeenten in de zeeklei-gebieden, ligt de huwelijksvruchtbaarheid, d.w.z. het aantal levend geboren kinderen per 1000 gehuwde vrouwen beneden 50 jaar per jaar, reeds lager dan bij het Nederlandse volk in het algemeen.

Tot voor kort kon men bij de arbeidsvoorziening in de landbouw nog teren op de jaargangen met grote geboortecijfers uit het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw. Meer en meer komt men nu echter in de magere jaren en in de toekomst zal dit in toenemende mate het geval zijn. De overvloed van jeugdige arbeiders, die zo lang de landbouw ter beschikking heeft gestaan, verdwijnt steeds meer en maakt plaats voor een relatieve schaarste aan jong personeel. De moeilijkheden zouden nog niet zo dreigend zijn, wanneer het normaal was, dat elke landarbeiderszoon ook weer landarbeider werd. Dit is echter niet zo. Zonder hier verder op de oorzaken in te gaan, kan worden geconstateerd, dat de landarbeider in het algemeen zijn positie in de samenleving als zeer onbevredigend beschouwt en dat hij, wanneer zich daarvoor de mogelijkheid voordoet, zijn zoon liefst in een ander beroep dan dat van landarbeider ziet geplaatst. Uit het zo juist genoemde onderzoek van het L.E.I. bleek, dat van de landarbeiderszoons in de zeeklei-gebieden gemiddeld niet meer dan ongeveer 50% het beroep van de vader heeft gekozen. Deze overgang naar andere beroepen wordt

thans door 3 factoren in sterke mate bevorderd. Als eerste speelt hierbij de daling van het geboortecijfer weer een belangrijke rol. Door het geringere aantal kinderen, dat hij tot zijn last heeft, is de landarbeider beter dan vroeger in staat hun een voortgezette opleiding te geven om hun daarmee de weg te openen naar een ander beroep dan dat van landarbeider. Zoals uit het onderzoek van het L.E.I. bleek, neemt het aantal zoons van landarbeiders, dat het beroep van hun vader kiest, af naarmate het aantal kinderen per gezin geringer is. Zo bleek, dat in de gezinnen van landarbeiders met één kind gemiddeld slechts 34% van de zoons het beroep van de vader kiest. De daling van het geboortecijfer werkt hier dus als een tweesnijdend zwaard. De trek uit het landarbeidersberoep wordt vermoedelijk ook bevorderd door de hogere lonen, die de landarbeiders in de loop van de jaren, doch vooral na de tweede wereldoorlog, wisten te veroveren. Deze hogere lonen zijn niet voldoende om de sociale onaantrekkelijkheid van het landarbeidersberoep te compenseren, maar zij leveren aan de andere kant een betere mogelijkheid voor de landarbeider om zijn zoon door beter onderwijs in een ander beroep geplaatst te krijgen. In de derde plaats werkt de nu feitelijk reeds tien jaar lang voortdurende grote vraag naar arbeidskrachten de trek van de landarbeider naar andere beroepen in de hand.

De berekeningen van het L.E.I. wijzen er dan ook op, dat in de komende jaren een daling van het aantal landarbeiders in Nederland is te verwachten. Men kwam tot de conclusie, dat in de eerstkomende 15 jaren het aantal landarbeiders in totaal met ongeveer 20% zal dalen. In sommige gebieden, zoals het Oldambt, maar vooral ZeeuwsVlaanderen, zal deze daling nog veel sterker zijn. Vermoedelijk zal na deze 15 jaar de daling eerder toe dan afnemen. Hoewel, als gevolg van de toenemende mechanisering van de landbouw, vermoedelijk ook wel een zekere daling in de arbeidsbehoefte zal ontstaan, is het zeer waarschijnlijk, dat het resultaat van deze ontwikkeling een toenemende schaarste aan arbeidskrachten zal zijn. Dit betekent dus, dat het steeds moeilijker zal worden om in de Zuiderzeepolders landarbeiders aan te trekken. Waarschijnlijk zal het niet lang meer duren, dat van het oude land protesten zullen komen tegen het afvloeien van landarbeiders naar de Zuiderzeepolders, omdat men daardoor zelf in moeilijkheden komt, terwijl men ook in de polders zelf steeds meer de gevolgen van de schaarste zal ondervinden. Wanneer het zo ver komt, dat men in de Zuiderzeepolders slechts landarbeiders kan aantrekken door ze weg te halen van plaatsen van het oude land, waar ze voor een goed functionneren van het agrarisch productieproces noodzakelijk zijn, dan betekent dit, dat daarmee de inpoldering van de Zuiderzee economisch haar rechtvaardiging dreigt te verliezen.

Wij zijn er steeds meer aan gewend geraakt bij de verdediging van de inpolderingswerkzaamheden, ons te baseren op de z.g. sociaal-economische waarde van de grond, waarvan men dan pleegt aan te nemen, dat ze aanzienlijk hoger ligt dan de privaat-economische waarde. In wezen berust deze hele redenering omtrent de sociaal-economische waarde op de veronderstelling, dat de arbeidskrachten, die men voor het boerenbedrijf in de Zuiderzeepolders, aantrekt, werkelijke of verkapte structuur-werklozen zijn, die op het oude land in feite geen productieve arbeid verrichten, zodat men bij de berekening van de kosten van de agrarische productie in de Zuiderzeepolders, de arbeidskosten op nul, of althans op een zeer laag bedrag, kan stellen, zodat, ondanks de hoge kosten van de grond, uiteindelijk de productie nationaal-economisch nog een bate afwerpt. Onttrekt men echter arbeidskrachten aan het productieproces elders in den lande, zodat daar de productie wordt geschaad, dan dient men de arbeidskosten voor het volle pond in rekening te brengen en dan klopt de rekening niet meer.

Tegenover dit dreigende tekort nu aan landarbeiders staat het nog steeds grote overschot van jonge boeren, komende van de gezinsbedrijven. Nog steeds worden veel te veel zoons van kleine boeren in het bedrijf van hun vaders practisch - en daarnaast dikwijls ook theoretisch - opgeleid tot boer. Duizenden boerenzoons wachten op het ouderlijk bedrijf op een kans om zelf boer te worden, terwijl al van te voren vast staat, dat voor een zeer groot gedeelte deze kans nooit zal komen. Zelfs al zouden vandaag aan de dag alle boeren besluiten om niet meer dan één van hun zoons boer te laten worden, dan zou er op het ogenblik al een overschot zijn, waarvoor ondanks emigratie met geen mogelijkheid een weg is te vinden. Beperkte herhaling van het kleine-boeren onderzoek, dat kortgeleden door het L.E.I. is gedaan, liet echter zien, dat van een vermindering van de overbezetting met meewerkende zoons op de bedrijven nog geen sprake is, zodat het euvel van het vasthouden van te veel zoons blijkbaar nog onverminderd voortgaat. Hier ligt dus een geweldige arbeidsreserve, die nog wel in de Zuiderzeepolders kan worden tewerk-gesteld, zonder dat hierdoor de productie op het oude land wordt geschaad. Zou men deze boerenzoons aantrekken als arbeidskrachten in de nieuwe polders, dan zouden de Zuiderzeegronden wel een hoge sociaal-economische waarde houden.

Het hoeft echter nauwelijks betoog, dat men er niet op kan rekenen om uit de zoons van kleine boeren een landarbeidersstand in de Noordoostpolder te kunnen vormen. Een zoon van een kleine boer zal misschien nog willen dienen als knecht op een ander klein bedrijf, waar hij als gelijke in het gezin van zijn werkgever ontvangen wordt, arbeider op een groot bedrijf echter wordt hij niet. Dit betekent dus, dat een eventueel aantrekken van het overschot aan arbeidskrachten uit de gebieden met gezinsbedrijven in wezen slechts mogelijk is, wanneer men de zoon van de kleine boer op de zandgronden zou kunnen plaatsen op een klein bedrijf in de Zuiderzeepolders. Vermoedelijk zal het wel mogelijk blijken boerenzoons uit de zandgebieden, in het algemeen uit de gebieden met kleine bedrijven, in te schakelen als landarbeider in de ontginningsperiode, wanneer men hun een redelijke kans kan geven op een eigen bedrijf als de polder gereed zal zijn. Voor de met de ontginning en kolonisatie belaste dienst zal dit ongetwijfeld om verschillende redenen de meest aantrekkelijke vorm zijn, indien men er toe zou overgaan om in groten getale kleine bedrijven aan overtollige zoons van boeren op de zandgronden uit te geven. In de eerste plaats zou men op deze wijze vermoedelijk het ook reeds bij de ontginning dreigende tekort aan landarbeiders, althans gedeeltelijk, kunnen opheffen en in de tweede plaats zouden op deze wijze de desbetreffende boerenzoons in de polders kunnen acclimatiseren.

Ik ben mij er van bewust, met het laatste gedeelte van mijn inleiding een probleem te hebben aangeroerd, dat veel te ernstig is om met een zo korte beschouwing te worden afgedaan. Is er, zo lang er slechts sprake is van een keuze uit verschillende mogelijkheden, alleen maar de kans, dat men goed of minder goed kiest, zonder dat men behoeft te vrezen, dat het welslagen van de kolonisatie als zodanig op het spel staat, de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse landbouw dreigt problemen op te roepen, die de inpoldering en de kolonisatie in hun volle omvang raken. Nadere studie van dit vraagstuk zal dan ook zeker noodzakelijk zijn. Wel meen ik echter te mogen concluderen, om tot onze oorspronkelijke vraagstelling terug te komen, dat wij, wanneer wij alle hier genoemde sociale aspecten, verband houdende met de bedrijfsgrootte in de Zuiderlijke polders, overzien, en verder nog denken aan de eisen inzake sanering, waaraan naar

alle waarschijnlijkheid, althans ten dele, zal moeten worden voldaan, dat aan het gezinsbedrijf in de Zuidelijke polders een zeer belangrijke plaats zal moeten worden ingeruimd. Aan de andere kant echter zal men zich er terdege rekenschap van moeten geven, dat de ontwikkeling van de internationale verhoudingen, wat betreft de marktpositie van de agrarische producten, Nederland zeker zal dwingen om in de toekomst zo goedkoop mogelijk te produceren, d.w.z. kapitaal en arbeid in de landbouw zo efficient mogelijk te gebruiken. Dit houdt naar mijn overtuiging in, dat de gezinsbedrijven, die in de Zuidelijke polders in het IJsselmeer zullen worden gevormd, zo groot mogelijk moeten zijn. Wij zullen moeten streven naar een minimale bedrijfsgrootte, die zo hoog ligt, dat het bedrijf door een normaal gezin - dus door vader en opvolgende zoon - bij een maximum aan rationalisatie en mechanisatie in het algemeen nog juist zal kunnen worden gevoerd. Waar deze bedrijfsgrootte precies zal liggen is nog niet met zekerheid te zeggen.

Enige jaren geleden heb ik voorgesteld om in de Noordoostpolder een aantal proefbedrijven te vormen, waar men zou kunnen nagaan welke bedrijfsgrootte bij maximale rationalisatie en mechanisatie nog als gezinsbedrijf aanvaardbaar zou zijn. Tot mijn spijt is het tot het vormen van dergelijke proefbedrijven niet gekomen. Wel meen ik te kunnen zeggen, dat de kleinste bedrijven in de Zuidelijke polders groter kunnen zijn dan onze huidige 12 ha-bedrijven. Het wil mij voorkomen, dat een bedrijf van 15 ha als gezinsbedrijf voor de toekomst zeker als niet te groot behoeft te worden beschouwd. Dit zou dus betekenen, bij de bestaande verhoudingen, een kavelbreedte van 300 m. Ik ben mij er echter van bewust, dat deze uitspraak nog op te weinig positieve gronden berust en verder onderzoek nog nodig zal zijn. Het is echter de vraag of ons hiervoor nog voldoende tijd zal zijn gegeven.